

El Greco toledói múzeumában

(MELYNEK ÉPÜLETE DON SÁMUEL
HÁLÉVI TULAJDONÁBAN VOLT, MÍG
A KIRÁLY NEM TARTÓZTATTA LE ÉS
NEM VÉGEZTETTE KI.)

*A kertben megbúvó ösvényeken
lapul nyitott szemmel a félelem;
figyeli don Sámuel Hálévit,
ahogy fakó arccal jár bukszusai közt,
figyeli seňora Eszter Hálévit,
ki szobájában csillapító port kever,
és figyeli a félelem az alvó
két gyereket – de a kapu előtt láрма kel,
katonák szitkozódnak,*

*ezért hát,
bár a múzeum makulátlan öltözékű örei
minden neszre és villanásra fölfigyelnek,
félvén a falon függő remekműveket,
belátni mégis, túl a konyhaajtón, hol az edények a történe-
lem mosogatóvizében áznak,
s don Sámuel nyugtatja feleségét,
hogy semmi baj, pedig jól tudja már,
a fogadószobában a király fogdmegjei várnak,
hol a cédrusfa bútorok, a damaszkuszi selymek
közt Kasztília kincstárnokára rögtön rászakad az ég –*

*Százegynéhány év múlva, hogy
El Greco, a nagy művész megvette a házat,
s örömet lelte a kert mirtuszbokraiban,
s a pompás kilátásban az Alcazarra,
és jámbor bíboros-portrékat füstött rendre, a háttérben szent
hegy, csöpp felhőkkel körítve –*

*„Gyerünk innét!”
mondtam hirtelen, fuldokolva,
mert nem bírtam már a katonák kurjongatását hallani,
se a vasláncok csörgését a padlón,
és látni a két kicsit a baldachinos ágyban,
ahogy gubbasztanak, félelemtől remegve.*

SZÉKELY MAGDA FORDÍTÁSAI

Köszöntjük a költőt abból az alkalomból, hogy Göncz Árpád köztársasági elnökünk történelmi jelentőségű izraeli útja során a Magyar Köztársaság kiskeresztjével tüntette ki a magyar irodalom héberre ültetéséért végzett munkája elismeréseként.

Itámár Jáoz-Keszt

Zsidó táj, spanyol ecsettel

– KÖBÁNYAI JÁNOS INTERJÚJA –

Szeretem a verseimet utazással megelőzni. Az olyan verseimet, amelyeket ki szeretnék írni magamból, s amelyek helyhez, történelmi emlékhez vagy valamilyen cselekményhez kötődnek. Az utazással előbbre viszem az írás lehetőségét. Spanyolországba már öt-hat éve el akartam menni. Ennek az odavágyódásnak semmi köze sincs az 500 éves évfordulóhoz. Sőt. Inkább zavart. Véletlenül alakult így, mert tavaly Magyarországra kellett menni, tavalyelőtt szintén... Az idén mindenki azt mondta, hogy ne menjetek, mert úgymint mindenki oda megy, se helyet, se hangulatot nem találtak. Szerencsénk volt, mert tényleg mindenki ezt képzelte, s ezért alig találkoztunk izraeliekkel. Mindenki úgy számolt: majd jövőre utazik, hogy elkerülje a torlódást. Tehát az utazásnak nem volt semmi kapcsolata az 500 éves kiűzetés alkalmával, bár maga a *kiűzetés gondolata* már tíz éve bennem él.

Hogyan élhette át ezt egy zsidó gyerek? Egy 9-10 éves gyerek, akit Szarvasról deportáltak. Ugyanaz a zsidó kislány Toledóból, Córdobából vagy Granadából?

Mi a hasonlóság és mi a különbség? Az volt az érzésem, hogy egy gyerek számára ugyanazt jelentette. Becsapódott a háta mögött a ház ajtaja. Tudja, hogy lényegtelen, mit mondanak neki erről a szülők. Ő holnapról, holnaputánról fogva soha nem megy vissza abba a házba: a szülei házába, vagy a nagyapjának a házába. És ez éppen olyan szomorú volt Toledóban 1492-ben, mint Szarvason 1944-ben.

A gyerek szempontjából.

S mégis van egy hatalmas különbség. A szüleimet és a nagyszüleimet – akik a szegedi tömegsírban álmódják örök álmukat – anélkül vitték el, hogy választhattak volna. Nem egy krónika számol be arról, hogy a spanyol zsidók énekelve hagyták ott a városokat és énekelve meneteltek az országutakon, mert várták a Messiást. Az volt az általános érzésük, hogy jön a Messiás. Milyen boldogító érzés lett volna, ha mondjuk, Bergen Belsenben is ez lett volna a hangulat, bár voltak kevesen – persze nem neológok –, akik így „fordították le” maguknak azt, ami velük történt.

Neológ családból származom. Nagyapámnak fogalma sem volt arról, hogy miért lótték agyon. Mindössze azt

tudta, hogy zsidó. Talán az utolsó perceiben mégis csinált egy számadást. Ezt arra a furcsa történetre alapozom, ami nincs közvetlen kapcsolatban a spanyol élménnyel. Vagy mégis? A nagyapámat és a nagyanyámat Ausztriában végezték ki, ott exhumálták őket és aztán Szegeden kapták meg a végtisztességet. Anyám a háború után megkereste őket. A nagyapám mellén talált egy puha csomót: a szemüvegtokját, amit anyám sokáig őrzött, majd nekem adott. Ezzel játszadoztam nagyon régen, vagy harminc éve, s ahogy játszom ezzel a tokkal, egyszerre csak kiesik belőle egy kis papírtekercs. Kismítom, és egy *erec izraeli* sír adatait találtam rajta. Pontosan a telek, *nelká vő gus*, azaz a parcella és a sor. Semmi több. Miért vitte magával nagyapám, így eldugva, egy *erec izraeli* sír adatait, és miért épp én találtam meg húsz évre rá véletlen? S ahogy ezt megtaláltam, körülbelül egy hétre rá az apám meghalt. S utána eltűnt a cédula. Azt se lehet tudni, hogy milyen sírt jelölt. Nem volt annyi időm, hogy felkutassam.

Ilyen irreális felbukkanások után mentem Spanyolországba. Mindenütt azt éreztem, hogy már jártam itt. Toledóban, Córdobaban, a templomokban, fönt a falakon héber írást olvasni. Jönnek mindenféle turisták... A feleségemmel, Hannával leültünk egy padra és becsuktuk az ajtót. Mi az ördögöt csináljunk? Dörömbölnék. „Ezek nincsenek itthon.” „Mi vagyunk itthon.” „Menjenek a fenébe.” „Ez hozzánk tartozik” – gondoltuk. A zsinagógákat már visszaállították, úgyhogy most már se nem keresztény templomok, de zsinagógák sem. Nincs bent semmi. De látod a Tóra-szekrény nyomait, mint otthon. Ott van az *ezrát násim*, a női karzat. És mindenütt a héber szövegek. Magasan, külön kell figyelni őket. A legtöbb ember bejön, és nem tudja, mi az.

Vagy Toledóban turistanevezetesség El Greco háza. Eredetileg egy Smuél Halévi nevű zsidóé, aki a király pénzügyi tanácsadója volt. Valamilyen perpatvar következtében vesztette el a király kegyét, és letartóztatták az egész családot, s persze elkobozták a házat. Nagyon szeretem El Greco képeit, de ott nemigen érdekeltek. Azt éreztem, hogy most jönnek mindjárt, és lepecsételik a házat, és azt a zsidót kikergetik onnan. A gyerekek ott téblábolnak és sírnak.

Nagyon rossz turista voltam. Spanyolország számomra nem turizmus volt. Az ember a saját megélt élményeit kereste.

A spanyol zsidók tudták, hogy miért teszik velük, amit tesznek velük. Az én szüleim nem tudták. Ez a magyar zsidóság tragédiája, hogy nem tudták, ma sem tudják, hogy miért tették, teszik velük, amit tettek, tesznek. Nagyon kevesen tudták. Emlékszem olyanokra is, akik másképp viselkedtek, éppen azért, mert tudták, hogy mi az a zsidó sors.

– *Miért tették velük?*

– Spanyolországban vagy Magyarországon?

Spanyolországban azért tették, mert Ferdinánd és Izabella létre akart hozni egy *egységes keresztény* birodalmat, miután az addig még mohamedán Granada elesett. Létre akartak hozni egy *egységes katolikus* álla-

mot. A zsidóság egy része teljesen asszimilálódott – hogy modernebb szót használjak –, kereszténnyé vált, viszont magában mégis megtartotta a zsidóságát. Az inkvizíció elsősorban a „rossz keresztényeket” üldözte, a „rossz kereszténnyé” vált zsidókat. Mivel ezek a „rossz kereszténnyé” vált zsidók állandóan kapcsolatban álltak azokkal a zsidókkal, akik a karrierjük kedvéért nem voltak hajlandók lemondani a zsidóságukról, a végső konklúzió az volt, hogy ki kell kergetni az egész zsidóságot, és teljesen kiszakítani a gyökereiket, mert befolyással lehetnek az új keresztényekre. Mert állandóan fenyeget a veszély, hogy visszahozzák őket a zsidósághoz. Tény az, hogy százötven-kétszáz évvel a kiűzetés után még voltak keresztények, akik visszatértek a zsidósághoz. Még százötven év után is hajlandók voltak a máglyára menni a zsidóságukért. Mert zsidók akartak lenni. *Választhattak*. Itt nálunk sokszor felmerült az a vita, hogy miért használják a *kados* (szent) szót a Soá áldozataival kapcsolatban. Végeredményben mi más tehetek – „választhattak” – volna? Elvitték a nagyszüleimet, elvitték a szüleimet, elvittek engemet. Zsidónak születtem, nem kérdezték meg, hogy az akarok-e lenni vagy nem. Nem választhattam, ellentétben a spanyol kisfiú szüleivel, akik vállalhatták a zsidóságukat. Körülbelül kétszázezerre teszik azoknak a számát, akik vállalták. Az összzsidóság 50 százaléka. Majdnem a fele hajlandó volt kitérni. Viszont a második és a harmadik generáció kereste az utat vissza.

Nagyon érdekes az *analógia* azzal, ami most a volt Szovjetunióban, s talán Magyarországon is történik. Nem tudnak majdnem semmit sem a zsidóságról, de egyszerre csak elkezdik keresni a visszavezető utat.

Végtelenül érdekes a holland zsidóság, akik nem fogadták el egy az egyben a normatív zsidó hagyományt, hanem más utakat kerestek. Spinoza is ezekhez tartozott, vagy szélsőségesebb irányban Uriel de la Costa, aki öngyilkos lett, mert nem tudott teljesen beilleszkedni sem az ortodox zsidó, sem a modern felvilágosított életvitelbe. Ő is filozófus volt, Spinoza kortársa, húsz-harminc évvel volt idősebb nála. Kétszer közösi-tették ki, kétszer vállalta a megbánást. S mert nem tudott kiközösítve élni, a másodszori *herem* (kiközösítő végzés) után öngyilkos lett. Spinozát ez kevésbé zavarta.

A magyar zsidók döntő többsége nem tudta, hogy mi történik vele a Soában. Annyit persze érzékelt, hogy azért történik vele mindez, mert zsidó, de azt nem tudta – és ez a lényeg –, hogy ez kapcsolatban van a messiási gondolattal, vagy hogy kapcsolatban lehet. Tehát a zsidó létét *szerencsétlenségnek fogta fel*, ahelyett, hogy egyfajta vállalásként élte volna meg, mint ötszáz évvel azelőtt élt testvérei. Egy keresztény pap írja azokból az időkből: csodálkozik azon, hogy ezek az elüldözött spanyol zsidók, amikor az utakon vándoroltak, boldogságtól eltelve zsoltárokat énekeltek, mert hitük szerint elérkezett a *messiási idő*, és a messiási időt megelőzi egy ilyen rettenetes katasztrófa. Nem tudták, hogy az csak négyszázötven évvel később jön. Tehát az akkori spa-

nyol zsidók fele *hittel* vállalta a kiűzetést. A másik fele pedig nagyjából úgy viselkedett, mint a magyar zsidóság, ha engedték volna, hogy úgy viselkedjen. De nem engedték.

Spanyolországban egy szituációt kerestem. Azt, hogy hogyan érezte magát az a spanyol zsidó gyerek, akit kiűzték; *aki én voltam*. Akit deportáltak, ahogy engem deportáltak. Ő vállalta ezt a deportálást, legalábbis a szülei, és ő tudta, hogy a szülei vállalják. Viszont az én szüleimnek nem volt választása. A családomból nagyon sokan kitértek. Tény az, hogy az apám nem volt hajlandó kitérni, dacára, hogy teljesen asszimilált volt, s egyik nagybátyám sem. Hárman viszont kitértek. Abban, hogy az apám nem tért ki, volt mégis valami vállalás. Mindig azt mondta: „aminek meg kell történnie, az úgyis el fog következni”. Tehát a magatartásában mégis volt egy szemernyi a választásból. Akik kitértek, nem azért tértek ki, mert egyszerre csak hopp: katolikussá lettek – kivéve az egyik nagybátyámat, akinek voltak keresztény nosztalgiái, és még a harmincas években kitért s kivándorolt Chilébe –, de a másik, amelyik Auschwitzban pusztult el, az arra gondolt, hogy azáltal megmenti önmagát és a családját.

– *Ha másért nem, tiszteletből illik zsidónak maradni. Tisztelni kell a produkciót, amelyik kétezer éven, nemzedékek töretlen láncán keresztül ragaszkodott a zsidósághoz, holott semmi érdeke nem fűződött hozzá. Sőt épp ellenkezőleg, minden érdek ahhoz fűződött, hogy ne legyen zsidó. A ma élő zsidók jó része a spanyol kiűzöttek leszármazottja; e választások és vállalások mementója. Ugyanis akkor nem faji, hanem vallási, azaz vállalási alapon üldözték őket.*

– Ez így nem egészen pontos, mert a „tisztá vér” és nem tiszta vér: spanyol fogalom. A fajelméletnek ez a fajtája ott született Spanyolországban.

Toledót a Tajo nevű folyó veszi körül. Szarvast is a Körös. Ott is hidak kapcsolják össze az ölelést. Azokat a hidakat Toledóban még a rómaiak építették. Nem volt sok időnk, taxival mentünk, és megkértük a sofört, hogy vigyen körbe. S ott az volt az érzésem, hogy Szarvast járjuk körül. A város s körülötte a folyó: a gyerekekor visszajött Toledóban.

Minden második emberről azt hinni, hogy zsidó vér folyik az ereiben. Akárcsak Magyarországon, Spanyolországban sem ismernek nyelveket. Úgy tettem, ahogy a vejem Magyarországon: mindenkivel héberül beszéltem. Azt gondolta, úgysem érti senki, neki legalább könnyebb héberül beszélni-mutogatni. Én is héberül beszéltem mindenkivel. Spanyolországban úgy sem értették, így sem értették. Egyszer ülünk a vonatállomáson, mert el akartunk jutni Córdobaba, és leül mellénk egy olyan hatvanéves-forma férfi, aki egy francia lapot olvas. Végre valaki. Tényleg tudott angolul. Ő mondta: „Tudjátok, itt végeredményben mindenki zsidó.” „Itt nincs olyan ember, akiben ne lenne zsidó vér.” Arra gondoltam, hogy önmagáról beszélt. Találkoztunk olyan asszonnyal, aki hajlandó volt a csomagjainkat cipelni, mert tudta, hogy izraeliek vagyunk, és majdnem egy kilométeren keresztül szaladt a vonatunk után inte-

getve, csak azért, hogy kimutassa a szeretetét. Lehet, hogy az ő ereiben is zsidó vér csörgedezett?

Tévedésből öt órán keresztül állva utaztunk Córdobaba. Miért? Mert nem értettük meg pontosan, mit ajánlottak a pályaudvaron. Végeredményben már utaztam állva vonatban. Hát még egyszer utazok. Mi sem természetesebb annál, hogy Spanyolországban állva utazzak. Vonat annak idején nem létezett; biztos voltak más közlekedési eszközök, de azok sem túl kényelmesek. A végén leültünk a peron padlójára, és úgy utaztunk végig. Córdobaban a *juderíában* (a zsidónegyedben) számolgattam – a feleségemet nagyon idegesítettem vele –, hogy a *gérus* (a kiűzetés) idején vajon hogyan gyűjtötték – koncentrálták – össze a zsidókat? Papírt, ceruzát fogtam, és megpróbáltam összegyűjteni a zsidókat. Azt képzeltem, hogy most Izabella és Ferdinánd szolgálatában állok, és én vagyok, aki kikergeti a zsidókat, és kiszámolom, hogy honnan hová lehet vezetni ezeket a kiűzendőket. Ilyen érzések vittek Spanyolországon végig, azon a földön, amelyik a zsidó és a héber nyelvű kultúrának évszázadokig a központja volt.

A templomai – ezekből ma négy-öt áll még – tulajdonképpen még az avantgárd költészetnek is a központjai voltak. Miért? Mert a *pijjutokat* (a középkori vallásos költeményeket) felhasználták a templomokban azért, hogy az *avodat*, az istentiszteletet érdekesebbé tegyék. Beleszótták azokat az imaszövegekbe. Ha összehasonlítjuk ezeket a *pijjutokat* a Biblia költészetével, egy robbanást látunk. Nincs manapság olyan avantgárd költő, aki ilyen hatalmas robbanást tudott volna elérni stilisztikailag vagy tematikailag, mint Hakalir kezdetben, vagy Ibn Gabirol Dumas ben Lavrat, Ibn Ezra, vagy Juda Halévi. E lírai forradalom központja a zsinagóga volt. Próbáld ezt ma megtenni Tel-Avivban vagy Jeruzsálemben – nekem lenne kedvem hozzá –, hogy az avantgárd, hívő költészetet az istentiszteleten olvasod fel, s annak a keretei közé akarod beilleszteni.

Spanyolország egy héber nyelven író költő számára olyan, mint egy magyarnak Petőfi, Ady szülőföldjére látogatni. Córdobaban ki van írva egy helyen: Juda Halévi tér. Ez egész másképp hatott rám ott, mint otthon Tel-Avivban az, hogy a Juda Halévi utca mellett lakom.

Ott egész természetes, hogy van egy vendéglő, amely szintén a Juda Halévi nevet viseli. Viszont ott egy kávéház szintén az ő nevével elemi erővel hatott. Más a kapcsolat dimenziója időben és térben.

Az ilyen utak nem záródnak le sohasem. Nem vagyok biztos abban, hogy helyesen tettem, amikor elmentem Szarvasra. Kinyitottam valamit, ami elsüllyedt és misztikumává vált, s így a realitását újból visszanyerte. Nem tudom, ha most kellene eldöntenem, hogy elmenjek-e Szarvasra először, elmennék-e vagy sem. Valószínű, hogy végül is elmennék, mert nehéz nemet mondani. De érzem a veszteségét is. Nem szabad ilyen dolgokat tényleg *reálissá* váltani.

Ez nem következett be Spanyolországban, mert ott nem volt számomra reális elem. Éreztem az analógiákat, a hasonlatokat. Fölfogtam azt, hogy *a zsidók sorsa a*

vándorlás. Elindul Jeruzsálembe, és mindenütt Jeruzsálem kíséri. Minden valamennyire hasonlít Jeruzsálemre. Pedig csak Toledó. Miért hívták Toledót a spanyol Jeruzsálemnek? Miért hívtak egy másik várost szintén Jeruzsálemnek? Mindenütt ez kísért.

Mindig különbséget teszek táj és táj között. Itt megkülönböztetik a *kánaáni tájat* és a *zsidó tájat*. A kánaáni táj eszméje: beleolvadni a sémita környezetbe, mert az közelebb áll, mint a galuti zsidóság, és ezért igen kedveli a táj fizikai jegyeit. Személy szerint sosem szerettem ezt túlzottan. Lehet, hogy azért, mert nem szerettem annyira a sivatagot. Mindig az volt az érzésem, hogy a zsidó táj, az *más*. A *zsidó táj: bolygó táj*. És belül önmagában hordja magát. *Belső táj*. Mindenféle reális és nem reális elemekből áll össze. Van benne úgy telavivi, mint jeruzsálemi táj, Szarvas egy része, egy darab Toledóból vagy Córdobából.

Átélni a deportálást spanyol keretek között, megélni önmagamot ötszáz évvel ezelőtt egy másféle kiüzetési formában. Még egyszer ugyanazt, de amikor a választás

lehetősége előttem áll. Ez volt a mostani, ama „kis” és „nagy” utazás célja.

Két kifejezés, fogalom ismeretes héberül az isteni gondviseléssel kapcsolatban: *giluj panim* és *heszter panim*. Amikor az Isten arca megjelenik és látható (*giluj panim*), és amikor elfordítja az arcát (*heszter panim*). A spanyol zsidók azt mondták, hogy a kiüzetésük *giluj panim* volt. Azaz: azért kellett ez a hatalmas katasztrófa és kataklizma, hogy megelőzze a messiási korszakot, s ezért belenyugvással, örömmel vállalták a *girst*, a kiüzetést.

A mai vallásos körökben 90 százalékban az a felfogás, hogy a Soában *heszter panim* történt, azaz Isten elfordította az arcát és így egy sátni erő jött létre. A saját felfogásom szerint ennek semmi teológiai logikája, értelmese sincs. Mi különbség van a spanyol idők és a mostani idők között? Semmi. Mind a kettő: a kiüzetések kora. A zsidóság mindig két dimenzióban fogta és fogja föl a világot. Realista és misztikus módon. S így járta, járja útjait.

André Hajdu

SPANYOL KANTÁTA ZSIDÓ HANGON

KÖBÁNYAI JÁNOS INTERJÚJA

A spanyolországi kiüzetés, a zsidó népnek ez a régi traumája soha nem érintett közelről. Egész hirtelen lépett az életembe, s tulajdonképpen szinte teljesen megváltoztatta azt.

Nem szeretem az évfordulókat, az ünnepükön tartott ünnepeket, és a hivatalos megemlékezéseket. S méginkább távol állnak tőlem a hivatalosan megrendelt gyászdarabok; a nemzetieskedő felkérések.

Néhány évvel ezelőtt New Yorkban találkoztam egy kitűnő, Alberto *Mizrahi* nevű énekesrel. Egy koncerten énekelt, ahol nekem is elhangzott egy darabom. Odamentem hozzá és azt mondtam: nagyon szép a hangja, szeretnék *számára* négy év múlva, 1992-ben komponálni egy spanyol tárgyú zeneművet. Ő szefárd eredetű, s én is éveket töltöttem Tuniszban. Ott, szefárd környezetben támadt fel bennem a zsidó, ott fedeztem fel a zsidóságot. Ha nem találkozom a szefárd zsidókkal, akkor soha nem jutok el sem Izraelig, sem a vallásig.

Megéreztem az évforduló különleges jelentőségét. Azt mondtam magamnak: Tè, aki annyira törekszel hogy neked meg kell találnod, és kifejezned a zsidóság minden aspektusát; írtál már a Talmud oldaláról, a liturgiáról, a kelet-európai zsidó folklóról, a próféciáról, de a szefárd világ nálad teljesen hiányzik. (Nemcsak nálad hiányzik, hanem *objektíven* is hiányzik, mert kiesett a zsidó zeneirodalom érdeklődésteréből.)

Amit Izraelben vagy másutt csináltak belőle – akár az irodalomban, akár a zenében – annak elbagatelizáló, folkloriszt-

kus, és ami még furcsább: nosztalgikus, sőt: hivatalos jellege volt. Harminc évvel ezelőtt csináltak itt „busztán szefárdikat”, azaz operettfeléket (busztán parkot, vagy inkább gyümölcsöskertet jelent), jópofa dalocskákkal, nosztalgikus viselkedésmintákkal. Népszínmű; ez a körülbelül helyes magyar kifejezés rájuk.

A haszid világot is így próbálták megközelíteni. A modern ember hamis tudata mindig azt hiszi, hogy ezeket a világokat nem lehet jól megszólaltatni másképpen. Végy egy kis pajeszt, vicces haszid tradíciókat, jól fog mutatni félig ironikus, félig komoly hangszereléssel. Ugyanezt megcsinálták szefárd vonalon is. Ösztönösen az is különösnek tűnt – akkor nem is mertem igazán a történelmüket –, hogy az a szefárd zsidó, aki még tud ladinóul és akinek családjában még élnek a szefárd tradíciók és emlékek, az komoly nosztalgiával néz vissza Spanyolországra. Sőt mintha ez a tény egyfajta nemesi levelet is adna neki. *Hol jelenik meg náluk a spanyol Auschwitz?* Erről nem esik szó. Ezek teljesen elfelejtették, hogy mi volt a spanyol kereszténység, s főleg mi volt az inkvizíció. Ha az ember megismer egy mostani szefárd intellektüelt – ilyen típust testsít meg a volt köztársasági elnökünk, Jichák Navon –, az úgy beszél a múltjáról, mintha az őseit soha nem utasították volna ki Spanyolországból, hanem és sőt: „minden nagyon szép, minden nagyon jó” volt ott. Az embernek az az érzése, hogy a katasztrófájukat nem vették tudomásul. Talán mert annyira fáj, hogy ezt el kellett tussolni. Magukban, az emlékeikben.